

Gönderim Tarihi: 12.09.2017 Kabul Tarihi: 25.10.2018

MEKÂNIN GEMEINSCHAFT İLİŞKİ AĞINA ETKİSİ: ÇIKMAZ SOKAK ÖRNEĞİ¹

Betül KIZILTEPE*

THE IMPACT OF THE SPACE ON GEMEINSCHAFT RELATIONSHIP NETWORK: THE CASE OF DEAD-END STREET

Öz

Bu makalede; çıkmaz sokaklar mekân sosyolojisinin temel tartışmaları bağlamında incelenmiştir. Çalışma, süreklilik-geçicilik boyutuyla birlikte toplumsallığın mekânı ne şekilde inşa ettiğini ve dönüştürdüğünü, buna karşılık mekânın da toplumsal yaşamı hangi yollardan etkilediğini, bireylerin eylemlerinde hangi değişikliklerin meydana geldiğini çıkmaz sokak olgusu içinde sorgulamayı amaçlamaktadır. İstanbul/ Fatih ilçesindeki çıkmaz sokak sakinleri üzerine inşa edilen bu çalışmada, 18 çıkmaz sokak incelenmiştir ve bu sokaklarda ikamet eden 19 kadın 13 erkek olmak üzere 32 kişi ile görüşülmüştür. Makalede çıkmaz sokak sakinlerinin mekân algılarında ve mekânla bütünleşme pratiklerinde değişikliklerin yaşandığı ve bu doğrultuda mekânsal süreklilikle birlikte mekânsal ve toplumsal dinamiklerin de incelenmesi gerektiği ele alınmıştır. Buna ek olarak; mekânsal sürekliliğin sakinler arasında gemeinschaft ilişkisiyi etkilediği, sosyal bir gösterge olan mekânın kalıcılık ve geçicilik durumları ile farklı eylemlere ev sahipliği yaptığı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekân Sosyolojisi, Çıkmaz Sokak, Gemeinschaft, Mekânsal Pratikler, Mekânsal Süreklilik-Geçicilik, İstanbul.

Abstract

This paper analyzes dead-end streets in the context of main arguments of the sociology of space. The study aims to examine how sociality constructs and transforms space in conjunction with continuity-temporality dimension, on the contrary in what ways space influences social life and which changes arise in actions of individuals within the context of dead-end streets. It is conducted on residents in 18 dead-end streets at İstanbul/Fatih and 32 residents consisting of 19 women 13 men are interviewed within the study. The paper is indicated that residents experience some changes regarding spatial perceptions and the process of spatial integration as well as spatial and social dynamics also needs to be analyzed in conjunction with spatial continuity. It is discussed that spatial

¹ Bu makale “Kent Sokaklarının Mekân İncelemesi: Çıkmaz Sokak Örneği” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, e-posta: betulkiziltepe@istanbul.edu.tr.

continuity affects gemeinschaft relationships among residents, as a social indicator space hosts different practices with permanence and temporality conditions.

Keywords: The Sociology of Space, Dead-End Streets, Gemeinschaft, Spatial Practices, Spatial Continuity-Temporality, İstanbul.

1. Giriş

Kentleşme, toplumsal ilişkilerin değişmesinde önemli etkenlerden birisi olup günümüzdeki yabancılaşma, ilişkilerdeki mesafe ve komşuların birbirlerini tanımaması gibi sosyal ilişki sorunlara da neden olan bir süreçtir. Kentteki ilişkisel değişimlerin daha önce ele alınmayan, farklı bir yapıya sahip ve geleneksel kent dokusunun parçası olan çıkmaz sokaklarda ele alınması mekânsal özelliğin sosyal ilişkilere yansıyor yansımadağını sorgulamak açısından önemli bir yere sahiptir. Ayrıca kentlerdeki yabancılaşma ve komşuların tanınmaması bağlamında çıkmaz sokağın bir çözüm olup olmayacağı düşünülmesi gereken bir konudur. Çıkmaz sokaklardaki kentleşme ve modernleşmenin yansımalarını incelemek ise onu mekân kavramı ile birlikte ele almayı gerektirmektedir. Türkiye’de kent çalışmalarının içinde yer bulan mekân olgusu; kentleşme, gecekondulaşma ve siteleşme kapsamında ele alınmaktadır. Mekâna dair yeni araştırmalar yapılmakla birlikte mekânın dâhil olduğu özel alanlar araştırmalara nadiren konu olmaktadır. Kentte özel bir alan olma niteliğine sahip çıkmaz sokakların araştırılması da bu noktadan hareketle ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, toplum ve mekân arasındaki karşılıklı ilişkiyi irdelemektedir. Bu doğrultuda makalenin odaklanacağı ana araştırma soruları şunlardır: Süreklilik-geçicilik boyutuyla birlikte toplumsallık mekânı (çıkmaz sokak) ne şekilde inşa etmektedir ve dönüştürmektedir? Çıkmaz sokağın mekânsal farklılığı toplumsal yaşamı hangi yollardan etkilemekte ve eylemlerde hangi değişikliklere sebep olmaktadır? Bu amaca uygun olarak önce çıkmaz sokak olgusu mekân sosyolojisine dair teorik yaklaşımlarla incelenecek, yöntemsel yaklaşım betimlenecek ve daha sonra alan araştırmasından elde edilen bulgular sunulacaktır.

2. Yaşam Tarzının Mekâna Yansıması: Mekân Sosyolojisi

Toplumsal eylemlerin anlam kazandığı *mekân*, farklı zamanlarda farklı ilişkilere sahip olabilmektedir. Bu özelliği, onu toplumdaki değişimlerin gözlemlenebileceği bir alan haline getirmektedir. Toplum, mekân ile görünür hale gelirken mekânın kendisi toplumun üyeleri tarafından yoğun bir şekilde sahiplenilmektedir. “Bireylerin toplumsal ve maddi çevrelerini benimsemeleri ise onlara anlam atfetmeleriyle gerçekleşir; bu da

toplumsal etkileşimlerin bir parçasını oluşturur” (Mai 2005: 107). Mekâna anlam atfeden toplum, yaşam tarzını ve kültürünü mekâna yansıtır ve onu farklılaştırır. Nitekim “bir mekânda yaşamak, orada izler bırakmak demektir” (Benjamin 2002: 98).

Mekânın yaşam tarzının göstergesi olabileceğini birçok sosyolog çalışmalarında konu edinmiştir. Durkheim, Simmel ve Tönnies gibi klasik isimlerin yanı sıra Lefebvre, Urry ve Bauman gibi çağdaş isimler de bu konuya yönelmiş; mekânı gündelik yaşamda eylemleri etkileyen bir alan ve toplumsal anlamları yeniden üretebilecek bir etken olarak ele almıştır.

Durkheim’in mekâna bakışı toplumdaki iş bölümünün farklılaşmasıyla bağlantılıdır. O, mekânı bu ayırım üzerinden tanımlamayı tercih etmiştir. Ona göre; mekanik ve organik dayanışma ile mekânsal özellikler birbirini tamamlamaktadır. Mekanik dayanışma biçiminde toplumun mekânı benzerlik, aynılık; organik dayanışma biçiminde toplumun mekânı farklılık içermektedir (Urry 1999: 19). Mekânsal tanımı dayanışma üzerinden yapan Durkheim’in aksine Simmel insan ilişkilerini merkeze almaktadır ve mekânsal biçimlerle hayat tarzları arasında bağ olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, Simmel için kent ve taşra iki farklı hayatı temsil etmektedir. O, boş bir mekâna anlam kazandıran toplumsal etkileşimlerden bahseder ve bu toplumsal etkileşimler, içinde mekânsal biçimlerin beş temel özelliğini ele alır:

“Bir mekânın eşsiz ya da biricik niteliği; bir mekânın mekânsal olarak çerçevelenmiş parça ve etkinliklere bölünebilme biçimleri; toplumsal etkileşimlerin mekân içine yerleştirilebilme düzeyi; özellikle kentteki uzaklık/yakınlık derecesi ve görme duyusunun rolü; konumların değişme olanağı ve özellikle yabancıların gelişiminin sonuçları” (Urry 1999: 20).

Simmel (Urry 1999: 21)’e göre; toplumsal örgütlenmeden koparılan bir mekân, zamanla mekân özelliklerini yitirmektedir. Onun analizlerinde kentsel mekan, farklı yaşam tarzlarının gelişmesini sağlar ve bu kapsamda dört argüman geliştirir:

“İlk olarak metropolisteki uyaran zenginliği nedeniyle, insanlar çekingenlik ve duygular karşısında kayıtsızlık tavrı geliştirmek zorundadır. Eğer insanlar bu tür tavırlar geliştirmeselerdi yüksek nüfus yoğunluğunun yarattığı deneyimlerle baş edemezlerdi ve bu yüzden ki kent kişiliği mesafeli, çekingen ve bıkkındır. İkinci argümanı aynı zamanda kentli bireylere farklı tür kişisel özgürlükler sağlamaktadır. Küçük ölçekli cemaat ile karşılaştırıldığında modern kent bireylere ve onların kendilerine özgü iç dış gelişimlerine ortam sağlar. Son derece geniş ilişkiler yayılımı içine yerleştirilen bireylerin benzersiz

gelişimlerine izin veren, büyük kentin mekânsal biçimidir. Üçüncü argümanı kent, kentin rasyonalitesi ve entelektüalizminin kaynağı ve ifadesi olan para ekonomisine dayanmaktadır. Hem para hem de akıl, insanlara ve şeylere yönelik pratik bir tutum içindedirler. Duygu ve tavrın aynı düzeye gelmesini sağlayan ise paradır. Dördüncü argümanı ise özellikle modern yaşamda yansıtıldığı gibi para ekonomisi, kesinlik ve dakiklik yaratır; çünkü para ekonomisi insanları kendi etkinlikleri ve ilişkileri ile ilgili olarak hesapçı yapar ve bu yüzden de insanlar etkinliklerini kesin olarak planlamak zorundadır” (Urry 1999: 21).

Simmel (2015), ünlü ‘Metropol ve Tinsel Hayat’ adlı makalesinde bireyin özerkliğini ve bireyselliğini kendi ellerinde tuttuğu iddiasının modern yaşamın en büyük sorunu olduğundan bahseder. Ona göre; kentli birey, kır yaşamında sosyal grupların üyelerine vermediği, özgürlük ve kişilik sahibi olma fırsatına sahiptir ve kentsel ortamda temkinlilik, karşılıklı kayıtsızlık, bedeli yalnızlık olan bir özgürlük sağlamaktadır. Kasaba hayatındaki bireylerin birbirleri hakkında sahip olduğu bilgiler, birbirlerine karşı samimi ve sıcak davranmalarını sağlarken kent hayatında gizliliğin önem kazanması ile bireylerin birbirlerine karşı mesafeli oldukları görülür (Simmel 2015: 96).

Tönnies ise mekânı cemaat-cemiyet (*gemeinschaft/gesellschaft*) ikiliği üzerinden inceleyerek toplumdaki farklı hayat tarzlarının bu bağlamda oluştuğunu ileri sürer. *Gemeinschaft*/cemaatin temelini teşkil eden nüfuz edici haller, alışkanlıklar ve gelenekler iken *gesellschaft/cemiyetin* temelini bireycilik, gayri-şahsilik ve sözleşme karakterize eder (Nisbet 2013: 102). *Gemeinschaft*, bireyler arasındaki ilişkilere nüfuz eden yapısı ile korumayı ve birlikteliği; *gesellschaft* ise öne çıkardığı bireysel yaşam ile ilişkilerde mesafeyi getirir. Toplumsal ilişki tarzlarını mekânla eşleştiren Tönnies, böylelikle mekâna farklı bir bakış açısı kazandırır:

“Tönnies *Gemeinschaft* ve *Gesellschaft* arasındaki karşıtlığı mekânda keşfettiği zaman, insan sıcaklığının ortaya çıkacağı bir iç mekân görüşünü sosyal bilimler jargonunda kutsallaştırdı. *Gemeinschaft* onun için, küçük ve sosyal yönden muhafazalı bir mekânda ‘yüz yüze’ ilişki demektir; oysa *Gesellschaft* daha açık, sessiz bir alışverişti. Bir toprak güvenci teklifsizce konuşup pazarlık edebileceğiniz, köşedeki dükkândan almak *Gemeinschaft* yaşantısıydı; oysa aynı güvenci bir mağaza reyonundan sessizce almak *Gesellschaft* kapsamına giren bir işlemdi... Tönnies bu iki terimi mekâna uyarladı. Bunları köylerle kentler ve kent içindeki evlerle sokaklar, küçük kafelerle büyük kafeler, komşu grubuyla büyük bir kalabalık arasındaki kontrastlar haline getirdi” (Sennet 2013: 40-41).

Tönnies, yapmış olduğu tipolojik ayırım ile mekân temelli hayat tarzının mümkün olduğunu ve mekânsal organizasyonların hayat tarzlarının kaynağı olabileceğini ortaya atmıştır. Bu bilgiler ışığında sosyal ilişkilerin yoğun olduğu *gemeinschaft*; mekâna girip çıkanın gözetlendiği, mekâna ‘ait’ olmayanların istenmedikleri mekânsal bir ayrışmayı getirmektedir. *Gesellschaft* ise bireyselliğin yoğun olduğu, mekânda yaşayanların birbirlerini gözetlemekten ziyade kimsenin kimseden sorumlu olmadığı bir süreçle eşleştirilmektedir.

Tönnies’in görüşlerine benzer şekilde kentteki büyüklük ve yoğunluğu mekânsal örgütlenme ve toplumsal örüntülerin üretimi bağlamında ele alan Chicago Okulu, mekânsal örgütlenmenin hayat tarzını yansıttığını iddia etmektedir (Urry 1999: 21). Chicago Okulu’ndan Louis Wirth (1938)’e göre; kent nüfusu *büyüklüğü*, *yoğunluğu* ve *heterojen* özellikleri ile ele alınmalıdır. Onun bahsettiği farklı büyüklük ve yoğunluğa dayanan mekânsal örgütlenmeler, kendi özellikleri ile örtüşen toplumsal dokuları üretmektedir; bu sebeple kırsal ve kentsel alanların toplumsal dokularındaki farklılıklar üç nedenle ilişkilendirilmektedir (Urry 1999: 22). Bu nedenlerin ilki ayırım, kayıtsızlık ve toplumsal mesafe yaratan büyüklüktür. İkincisi kentte farklı aktiviteleri pekiştiren, sosyal yapıdaki karmaşayı artıran, bireylerin birbirleriyle ilişki kurmasını sağlayan ve daha büyük formel düzenlemeleri gerektiren yoğunluktur. Üçüncü neden ise hiç kimsenin kendilerine tam bağlılık emretmediği, bireylerin farklı ve değişen statülere sahip oldukları, farklı toplumsal çevrelere katıldıkları anlamına gelen heterojenliktir.

Wirth (1938: 11-12)’e göre; kentteki nüfusun büyüklüğü bireysel farklılıklara neden olmaktadır ve bireyler arasındaki birincil ilişkiyi zayıflatmaktadır. Bu sebeptendir ki kentte yerleşim yerleri arasındaki mesafeler yakın olmasına rağmen (site hayatında olduğu gibi) bireylerin birbirlerini tanıma oranları oldukça düşüktür. Tanıma oranı düştüğü için de birincil ilişkilerin ömrü kısalmış; kentte ikincil ilişkiler ön plana çıkar ve ilişkiler genellikle çıkar üzerine kurulur. Çıkarın ilişkilerde ön planda tutulması toplumsal dayanışmayı olumsuz yönde etkiler ve toplum bağlamından kopan birey tek başına kalır (Martindale 2000: 70-71). Chicago Okulu üyelerinden Park içinse şehrin her mahallesi kendisine ait tarihsel bir süreklilik göstermektedir. Onun analizlerindeki kent, kendisine ait yasalarca üretilen bir mekânda dıştan düzenlenen bir birimi temsil eder ve bu yüzden kent, toplumsal değişimin mekândaki yansıması olarak görülür (Martindale 2000: 50). Park, kentin sadece sokaklardan, binalardan ibaret olmadığı görüşündedir; çünkü kent geleneklerin geliştiği ve aktarıldığı, bireylerin duygu ve düşüncelerinin varlık kazandığı bir mekândır. Kent sadece fiziksel bir içeriğe sahip değildir;

aynı zamanda yaşayan ve sosyal anlamların nüfuz ettiği mekânda yaşayanlara göre değişen kimliklerin bileşeni olabilen bir alandır.

Çağdaş kuramcılardan Lefebvre, mekânın sürekli yeniden üretildiğine inanır. O, mekânsal pratiklerin mekândaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğini incelerken mekânın toplumsal ilişki ile bütünleştiğini ifade etmektedir. Lefebvre (Urry 1999: 43)'ye göre; "tüm mekânsal görüngeler benzer mekân veya mekânsallaşma diyalektik yapısının parçası olarak anlaşılmalıdır. Parçalı disiplin anlayışına dayalı çözümlerinin sonucu olarak bu farklı görüngeler ayrıştırılmış olsalar da, birleşik kuramsal bir yapı içinde bir araya getirilmeye ihtiyaç duyarlar". Lefebvre (2014: 67-8)'nin bahsettiği bu kuramsal yapı üç öğeden oluşur: *mekânsal pratikler*, *mekân temsiliyetleri* ve *temsiliyetin mekânları*. İlk öge olan *mekânsal pratikler*, toplumsal oluşumun mekânsal kümelerini kapsamaktadır. Toplumun mekânsal pratiği (algılanan mekân) kendi mekânını yaratır. Yaratılan bu mekân pratiklerle diyalektik bir etkileşim içindedir. Böylece mekâna sahip çıkmış ve mekânın üretimi gerçekleşmiş olur. Toplumsal analizi sunan mekân rutin güzergâhlar, ağlar, iş yerleri, özel yaşam ve serbest zaman aktiviteleri ile ilişkilendirilebilir. İkinci öge *mekân temsilleri* üretim ilişkilerine, onun dayattığı düzene, bilgilere, işaretlere ve kodlara bağlıdır. Mekân temsilleri (tasarlanmış mekân); özellikle bilim insanlarının ve kent uzmanlarının empoze ettiği düzen yani üretimle de bağlantılıdır. Son öge olan *temsil mekânları* ise mekâna eşlik eden imgeler ve sembolleri kapsayan, gündelik yaşamın üzerine kurulduğu mekândır. Bu mekân, "imgelemin sahiplenmek ve değiştirmek istediği aynı zamanda egemen olunan ve dolayısıyla maruz kalan mekândır" (Lefebvre 2014: 68). Bu bağlamda bireylerin mekânda hangi işaretleri, sembolleri ve anlamları kullandığı toplumun da yaşam tarzına dair ipuçları vermektedir.

Toplumsal süreçler ve mekân, birbirinden bağımsız hareket edemeyen unsurlar olarak dengeli bir şekilde ele alınmalı görüşüne sahip olan Urry, mekânın anlaşılmasına odaklanmıştır. Ona (1999: 97) göre; mekânsal olan toplumsal olandan ayrılamaz; "hiçbir mekân yalın değildir, hepsi kendi içinde bir mekânsallaşmayı içermektedir" ve eğer mekânın anlaşılmasına odaklanılırsa mekândaki ayrımın fark edilmesi de kolaylaşacaktır. Bu görüşle bağlantılı olarak Bauman (2013: 76), mekânda yaşayanları *tanıdıklar* ve *yabancılar* olarak ikiye ayırmaktadır. Bauman (2013)'a göre; ayrımı kalıcı ve sürekli hale getirebilmek için çeşitli dışlama uygulamalarının ve sınırlı kabul uygulamalarının sağlanması gerekmektedir. Böylece mekâna kimin girip çıkabileceğine de karar verilmektedir. Örneğin; "resepsiyon, güvenlik görevlileri mekâna girmek isteyen kişinin buna uygun, hakkı olup olmadığına kara verir ve

girmesine izin verilen kişi her kimse, içeride olmaya hakkı olduğunu kanıtlamıştır” (Bauman 2013: 77). Görevlilerin sahip olduğu yetki, mekândaki ayrımı kuvvetlendirmektedir. Girişe izin vermeme gücü, kentsel hayatın anonim dünyasında seçilmiş mekânların görece homojenliğine ve berraklığına hizmet etmektedir (Bauman 2013: 78).

Mekân ile toplumsal olanın karşılıklı ilişkisi sayesinde mekândan ayrı bir sosyal ilişkinin olması ve mekânın onu etkilememesi düşünülememektedir. Kuramcıların da belirttiği üzere; mekân aktif olarak sosyal hayatın içinde yer almaktadır. Bugün, mekân kavramı farklı içerikler ile araştırılmakta ve farklı boyutları ile mekânın incelenmesi yapılmaktadır. Mekâna dair yeni araştırmalar yapılmakla birlikte mekânın dâhil olduğu özel alanlar araştırmalara nadiren konu olmaktadır. Kentte özel bir alan olan çıkmaz sokakların araştırılması bu mekândaki kodların, eylem ve anlam farklılığının analiz edilmesiyle birlikte toplumsal yaşam tarzında ne gibi değişimler olduğuna dair ipuçları verecektir.

3. Geleneksel Kent Dokusunda Farklı Bir Mekân: Çıkmaz Sokak

Kentlerin fiziksel yapısı ile toplumsal ve kültürel yapısı arasında her dönem benzerlikler olmuştur. Bu yüzden “kent bir yapılar yığımindan çok, birbiriyle ilişkili ve sürekli etkileşim içinde olan bir işlevler kompleksidir. Tek başına bir güç yoğunlaşması değil aynı zamanda bir kültür kutuplaşmasıdır” (Mumford 2007: 109). Kültürün ve toplumsal yaşamın birebir yansıdığı sokak da kentin önemli mekânsal parçalarından biri olmuştur. Sokaklar bireylerin hayatlarının, eylemlerinin belirginleştiği, kent yaşamının varlık kazandığı bir alandır ve sosyolojinin bu alanı irdelemesi gerekmektedir.

Doğu kültürünün yansıdığı Osmanlı kent planlamasında bireyciliğin yerini cemaate bıraktığını görmek mümkündür (Alada 2008: 41). Dinin önemli bir yere sahip olduğu bu toplumlarda sosyal denetim kentlerin düzenine etki etmiştir. Bu sebeptendir ki kentlerde özel mülkiyetle bağlantılı olarak mahremiyet duygusunun fazla olduğu görülmektedir. Kentte kadın ve çocukların denetimine ve korunmasına verilen önem mahremiyetin kente nüfuz ettiğini ve kentin içedönük bir yapıya sahip olduğunu gösterir (Özcan 2005). Özcan (2005)’a göre; iç avlunun vazgeçilmez olduğu ve yüksek duvarlarla çevrili olan evler, mahremiyetin güçlü olduğunu göstermektedir. Bununla bağlantılı olarak denetim mekanizması olabilen kent sokakları da farklı tipolojiye sahiptir. “Dar, dolambaçlı ve genellikle bir veya birkaç konuta hizmet veren, ağaç dallarına benzeyen yarı özel mülkiyetteki çıkmaz sokak ağlarından oluşan kendine özgü organik bir ulaşım düzeni ile örgütlenmiştir” (Özcan 2005:

33). Organik dokulu Anadolu kentlerinde güvenlik ve korunma ihtiyacı öncelikliydi. Kapalı bir kutu şeklinde ikamet ederken sakinler arasında komşuluk bağı ile temellendirilen dayanışma ön planda tutulmuştu ve dayanışmanın yüksek olduğu küçük toplumsal gruplar oluşturulmuştu.

Geleneksel sokak dokusunun parçası olan çıkmaz sokak, biçimi ile toplumsal farklılığını ortaya koymaktadır. Çıkmaz sokaktaki ilişkiler açık olan sokaktakilerden daha farklıdır ve komşuluğu aşan, daha yakın temasların kurulduğu bu mekânda evden sokağa taşan ilişkileri ve eylemleri görmek mümkündür. Ayrıca çıkmaz sokaklar, çoğu zaman sakinleri için özel, mahrem ve güvenli yerler olmuştur. Bu özellikleri ile çıkmaz sokağa giren bir yabancı hemen fark edilebilmektedir. Çıkmaz sokaktaki evlerin diğer sokaklara göre birbirlerine daha yakın olması, bireyler arasındaki yakın sosyal ilişkiyi artırmaktadır ve ilişkilerin daha samimi olmasını sağlamaktadır. Bu yüzden de “çıkılmaz sokak, insanları mahremiyete götüren bir kent uzvu” (Stewig 1966) şeklinde tanımlanmıştır. Cemaatsel ilişkilerin yoğun olduğu çıkmaz sokaklar, bireyselliği azalttığı için modern kent hayatına zıt mekânlardır. Sokakta yaşayanların hayatlarına müdahale edilmesi, sokağa giren çıkanın kontrol edilmesi ve yabancıların istenmemesi gibi durumlar söz konusudur. Osmanlı dönemine bakıldığında; mahalle sakinlerinin mahallelerine giren çıkanı kontrol etmeye çalıştıkları görülmektedir. Fakat bu kontrol, “çıkılmaz sokakta daha belirgin bir hale gelmekteydi. Bu da yaşayanların hemen hepsinin ortak yaşam anlayışları olduğunu, sokağa girip çıkanı bilmek istemesini, evlere yabancıların girmesini hoş karşılanmamasını beraberinde getirmekteydi” (Faroqhi 1997: 165-6).

Osmanlı dönemindeki organik sokak dokusu, bireylerin komşuluklara önem vermelerini sağlamaktaydı ve bireyselliğin yerine cemaat ilişkilerinin yaygın olduğu bir hayat yaşanmaktaydı. Tanzimat ile birlikte başlayan modernleşme sürecinde kent de modern bir görünüme sahip olması istenmiştir. Geleneksel kent dokusundan modern kent dokusuna geçilmiş, sokakların ızgara planına uygun olması gündeme gelmiştir; mahalle ve sokak dokusunda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda da mahremiyet ve korunma özelliğine sahip çıkmaz sokaklar, geçişi imkânsız kıldığı için modernleşme döneminde sakıncalı bir unsur olmuştur (Yerasimos 1999: 13) ve çıkmaz sokaklar, yapısal değişikliklerin yaşandığı yerler olmuştur. Modernleşmenin yapısına uymayan çıkmaz sokak, çıkar hale getirilmiş ve çıkmaz sokakların sayısı azaltılmıştır; bu durum kentin toplumsal dönüşümüne şehir kent ve mekâna yansımaya neden olmuştur (Alver 2013: 40). Bu süreçte çıkmaz sokaklar azalmışsa da varlığını yitirmemiştir.

Günümüzde, çıkmaz sokaklar İstanbul'da tarihi yarımada az da olsa varlığını devam ettirmektedir ve farklı bir mekân özelliğini sürdürmektedir. Bu farklılığına rağmen bu zamana kadar toplumsal bir araştırmaya dâhil edilmeyen çıkmaz sokaklar, mekânsal analiz anlamında önemli bir kent parçasıdır. Bu araştırmada da geleneksel kent yapısında önemli bir yeri olan çıkmaz sokaklar, İstanbul'un değişen kent ve mekân yapısı içinde incelemeye alınıp sorgulanmıştır. Toplum ve mekân arasındaki karşılıklı ilişkiyi irdelemeye çalışan bu çalışma; süreklilik-geçicilik boyutuyla birlikte toplumsallığın mekânı ne şekilde inşa ettiğini ve dönüştürdüğünü, buna karşılık mekânın da toplumsal yaşamı hangi yollardan etkilediğini, eylemlerinde hangi değişikliklerin meydana geldiğini anlamaya yönelik bir sorgulamayı içermektedir.

4. Araştırma Yöntemi

Çıkmaz sokakları mekânsal perspektif ile incelemeyi amaçlayan bu araştırma, nitel araştırma geleneği çerçevesinde inşa edilmiş olup fenomenolojik bir yaklaşım ile gerçekleştirilmiştir. Buna uygun olarak araştırmada elde edilen veriler, yarı-yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanmıştır. Araştırmada, İstanbul'un Fatih ilçesinde yer alan çıkmaz sokaklar ele alınmıştır. Araştırmanın Fatih ilçesi ile sınırlandırılmasının ise birkaç sebebi vardır. Öncelikle, yüzyıllardır birçok devletin yönetim merkezi olan İstanbul'un tarihi yarımadası olarak tanımlanan Fatih ilçesi öne çıkmaktadır ve ilçe güçlü tarihsel altyapısı ile bilinmektedir. İkinci olarak Fatih'in sahip olduğu topoğrafik yapı çıkmaz sokak yapısına daha uygundur. Geleneksel kent dokusunun en önemli parçası olan çıkmaz sokakların dar, eğri büğrü, düzlük içermeyen ve taşlı yapısı Fatih ilçesinde görülmektedir. Bunların dışında; Fatih, geleneksel kent dokusuna sahip ve günümüz İstanbul'unda eski yerleşimlerin bulunduğu diğer ilçelere nazaran geleneksel sokak dokusunu koruyabilmiş bir ilçedir. Güncel haritalardan yapılan incelemelerle de eski özelliklerini devam ettiren çıkmaz sokakların sayısının Fatih ilçesinde daha fazla yer aldığı görülmüştür. Bu sebeple, araştırma örneklemini oluşturan çıkmaz sokaklar sadece Fatih ilçesi çıkmaz sokakları ile sınırlı tutulmuş ve araştırma kapsamındaki görüşmeler bu çıkmaz sokaklarda ikamet edenlerle yapılmıştır. Bu bağlamda, araştırmanın evrenini çıkmaz sokaklarda yaşayan sakinler, örneklemini ise İstanbul'un Fatih ilçesindeki çıkmaz sokaklarda yaşayan sakinler oluşturmaktadır. Araştırmada çıkmaz sokak sakinlerine ulaşmak için kartopu örneklemini kullanılmıştır. Mahalle muhtarlarının öncülük etmesiyle çıkmaz sokak sakinlerine ulaşılmıştır. Görüşmelerin yapıldığı çıkmaz sokakların eski çıkmaz sokak yapısına uyan çıkmaz sokaklar olmasına özellikle dikkat edilmiştir ve bu kapsamda görüşmeler

yapılmıştır. Araştırmada 18 çıkmaz sokak incelenmiş ve bu sokaklarda ikamet eden 19 kadın 13 erkek olmak üzere 32 kişi ile görüşülmüştür. Araştırmadan elde edilen veriler, çözümlenmeleri yapıldıktan sonra nitel araştırma yöntemine uygun olarak araştırmacı tarafından kodlanmıştır. Kodlanan veriler, belirli başlıklara ayrılmıştır ve görüşmelerin anlamlandırılması sağlanmıştır.

5. Bulgular

5.1. Mekânda Cemaatsel İlişki Ağları: ‘Aile’ Gibi/Akrabadan Öte Olmak

Mekânın pekiştirdiği bir ilişki türü olan komşuluk, çıkmaz sokak kültürünün devamlılığını/ *gemeinschaft* kültürünün varlığını simgelemektedir. Evlerin dip dibe olduğu, dar-çıkılmaz sokaklarda mekândaki yakın temasın sosyal ilişkilere de yansımakta olduğunu; ilişkilerin mekân tarafından desteklendiğini ve bir anlamda ilişkiler için alt zemin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Katılımcıların belirttiği üzere komşuluk ilişkileri, sokağın mekânsal özelliği ile zaman içerisinde pekişip farklı bir ilişki türüne evrilmektedir. Pekişen bu ilişki ‘aile’ olarak ifade edilirken *gemeinschaft/cemaat* ilişkisini tanımlamaktadır. Nitekim aile tanımlaması cemaatin arketipi olup nüfuz edici halleri, alışkanlıkları ve gelenekleri temsil etmektedir. Araştırmada katılımcıların bir kısmının komşuluk ilişkilerinden bahsederken cemaat ilişkilerinin göstergesi olan ‘aile gibi olmak’ veya ‘akrabadan öte olmak’ kalıplarına yer verdikleri görülmüştür. Örneğin; bir katılımcı sakinler arasında artan samimiyeti şu şekilde aktarmıştır:

“Bizim çıkmaz sokaktaki komşuluk ilişkilerimiz biraz daha farklıdır. Herkes birbirini daha iyi tanır burada, çıkmazın verdiği samimiyet ve yakınlık var burada. Komşularla birbirine git-geller çok daha fazladır. ... Mahalledeki çıkmazın hem komşulukları hem de insanları daha farklıdır desem yalan olmaz. Zaten genelde bu çıkmaz sokak kültüründe var herhalde. ... Bu yüzden de birbirimizi aile gibi görüyoruz, ilişkilerimiz daha sağlam, samimi ve güvenilir. Çıkmazda o onun annesi babası diye ayırım da yoktur, bizde komşu demek çocuğun yarı anne-babası demektir çünkü. Çıkmazdaki herkes birbirinin sülalesini bile tanır, o kadar bir yakınlık kurulmuş artık aramızda” (Ercan, 45).

Katılımcının dile getirdiği bu samimiyet, *gemeinschaft*ın bireyler arası ilişkilere nüfuz ettiğini göstermektedir. Bu ilişkinin ise beraberinde güveni ve birlikteliği getirdiği görülmektedir. Bir başka katılımcı çıkmaz sokaktaki mekânsal yakınlığın ilişkilerdeki yoğunluğu desteklediğini aktarırken şu ifadelere yer vermiştir:

“Birbirimizin annesine anne deriz. O derece bi yakınlık, ilişkimiz söz konusu. Çıkmazdaki ilişkiler ailedekenden farksız ilişkiler zaten. Devamlı iletişim halindedesiniz, git gel halindedesiniz. Bu da ilişkilerinizin seviyesini, yakınlığını etkiliyor tabii. Düğün dernekte ya da buna benzer olaylarda hep birlikte yardımdayız... Devamlı yardım ederiz birbirimize. Hatta yardım eder misin cümlesini kurmanıza gerek kalmaz çıkmazımızda. Burada herkes halinizden anlar çünkü... Bu yüzden evlendikten sonra da çıkmadım buradan. Başka yer bize haram gibidir buradaki yakınlıktan sonra. İlişkilerimiz güçlü olunca koparmak istemiyoruz haliyle” (Mehmet, 39).

Çıkmaz sokakta pekişerek devam eden komşuluk ilişkilerinin ‘aile’ haline gelmesi, başka sonuçları da doğurmaktadır. Yakın sosyal ilişkiye dönüşen komşuluk ilişkilerinin sokakta yaşayanların seçimlerini etkilemeye başlaması bunlardan bir tanesidir. Nitekim sakinlerin mekân sahiplenmeleri onların çıkmaz sokağa duygusal yaklaşımlarına ve birbirlerinin kararlarına müdahil olmalarına sebep olmaktadır. Bu, aynı zamanda bireysel hareket etmeye karşı verdikleri tepkiyi de göstermektedir. Örneğin; katılımcılardan biri komşuları ile yakın olduğu için çıkmaz sokaktan taşınmadığını şu şekilde dile getirmiştir:

“Çıkmaz sokak komşulukları bambaşkadır. Küçük bir alan ve sadece burada evi olanlara ait bir alan. Tamamen bize ait olan bir sokakta yaşamak çok güzel. Oluşan samimi yakınlıklarımız, komşuluk mertebesini geçeli çok oldu. Artık bi aile gibiyiz. Sırf bu yakınlıktan dolayı taşınmadım bile ben. Yani taşınma durumum söz konusu oldu ama vazgeçtim bırakmadım buradaki yakın ilişkilerimi, ailemi bırakmak zor geldi” (Şermin, 43).

Sakinlerin sokağı *küçük*, *samimi* şeklinde nitelendirmesi kentteki büyüklük ve yoğunluğun aksine küçük ve yoğunluğu az olan bir mekânı tercih ettiklerini göstermektedir. Büyüklük Wirth’in de belirttiği üzere kayıtsızlık ve toplumsal mesafe getirmektedir. Ancak *küçük*, *samimi bir ortam* birbirlerine karşı ilgili olmalarını ve yakın sosyal ilişkiyi desteklemektedir. Küçük ve yoğunluğu az olan bu mekânda bireylerin birbirlerine sıcak davranması ve mekânın bireyler arasındaki samimiyeti güçlendirmesi, sakinlerin sokaktan ayrılmalarını engelleyen ve ayrılmak isteyenleri vazgeçirmek için kullanılan niteliklerdir. Katılımcılardan biri “Çıkmaz sokaktaki komşuluklarımız çok güzeldir. Sokağın bize ait olması ilişkilerimizi daha da yakınlaştırdı. 40 küsur yıllık komşuluk ilişkilerim var. Hepsiyile de kardeşten akrabadan öte bi durumdayım. Sokaktan taşınmak isteyenler vardı, onları biz vazgeçirdik. Gitmelerini engelledik.” (Ayşe, 53) sözleriyle vazgeçirmenin etkili olduğunu aktarmıştır. Öte yandan, *gemeinschaft* ilişki ağında cemaatin üyeleri

tarafından cemaate tam bağlılık talep edilmektedir. Sakinlerin birbirlerinin kararlarına müdahil olmaları ve sokaktaki *gemeinschaft* ilişki ağının bozmamak için diğerlerini ikna etme çabaları, cemaat tarafından talep edilen bağlılık yani homojen yapının isteği olarak görülebilir.

Aile gibi olunduğunu ve *gemeinschaft* ilişkilerinin derinleştiğini gösteren önemli bir diğer mevzu, bireylerin birbirlerinin evlerine girip çıkarken herhangi bir çekince görmemeleri ve birbirlerinin evlerini kendi evlerinden ayırt etmemeleridir. Bu da gösteriyor ki metropol hayatının bir parçası olan planlı yaşama, çıkmaz sokaktaki ilişkilerde askıya alınmaktadır. Katılımcılardan birinin komşuluk ilişkisini “Ailedeki akrabalarından da öteyiz artık. Birbirimizin evlerine rahat rahat girip çıkarız. Çekince görmeyiz” (Nagihan, 49) şeklinde tanımlaması plansız ve aniden gidişlerin yoğun olduğunu, çat kapı gidişlerin sorun yaratmadığını göstermektedir. Sakinlere göre; birbirleri hakkında sahip oldukları bilgiler birbirlerine karşı samimi ve mesafesiz olmalarını sağlamaktadır.

Çıkmaz sokaktaki *gemeinschaft* ilişkilerinin bozulmasından korkan ve mekândaki kültürel özelliğin devam etmesini isteyen kimi sokak sakinleri, kendi stratejilerini bir anlamda ‘dışlama uygulamalarını’ hayata geçirmektedirler. Örneğin; bir katılımcı sokaklarındaki apartmanda kiraya verilecek ya da nadiren satılacak ev olduğu takdirde seçimi kendilerinin yaptıklarını şu şekilde ifade etmiştir:

“... Çıkmazda yaşadığımız standartlar ve düzen belli olduğu için onların bozulmasını istemiyoruz. Bu yüzden çıkmazımızda bir bina kiraya verileceği zaman önce eş dost çevreye bakıyoruz. Her önüne gelene kiraya verilmesini engelliyoruz böylece. Mutlaka tanıdık olmasına önem veriyoruz. Düzenimizi ve rahatlığımızı devam ettirmek için de son on yıllardır bunu yapıyoruz. Mesela kira için Suriyeliler gelse vermeyiz, güven vermiyorlar” (Hasan, 62).

Sakinler, geliştirdikleri stratejiler ile çıkmaz sokaktaki *gemeinschaft* ilişkilerini devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Uyguladıkları yöntemlerle sokağa yerleşmeyi *hak edenleri* kendilerinin seçtiklerini düşünürlerken *hak etmeyenleri* ötekileştirmektedirler. Böylece sahip oldukları homojen yapının, geleneğin ve alışkanlıkların devam etmesini tasarlamaktadırlar.

5.2. Mekânsal Geçicilik ve Mekândaki Yakınlığın İlişkilere Yansımaması

Mekânın komşuluk ilişkilerini pekiştirmesi, her zaman geçerli olan bir durum değildir. Bu yüzden sadece mekân faktörü komşuluk ilişkilerinde etkili olmamaktadır ve araya başka etkenler girmektedir. Bunlardan en

önemli etkenin ise uzun süreli iskânın olduğu görülmektedir. Sakinlerce kısa süreli iskânın çıkmaz sokaktaki komşuluk ilişkilerini tükettiği düşünülmektedir ve bu değişim cemaat ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Başka bir deyişle, mekândaki geçicilik ile sokakta birbirini tanıma oranının düşmesi, sokağa gelenlerin çıkmaz sokak kültüründeki cemaatsel ilişkilere aşına olmamaları ya da bu tarz ilişkileri devam ettirmek istememeleri komşuluk ilişkilerini değiştirmektedir. Gelenlerin gidenleri arattığı kimi çıkmaz sokaklarda, uzun süredir ikamet eden sakinlerin değişime ve yabancılara karşı oldukları görülmektedir.

Çıkmaz sokağın cemaatsel ilişki ağını yitirdiğini düşünen sakinler, sokağın benzersiz özelliklerini sokağa yeni taşınanlar sebebiyle yitirdiklerini düşünmektedirler. Bu bağlamda, katılımcılardan birinin söyledikleri dikkat çekicidir:

“... Son 5 10 yılda buradaki düzen bozuldu. İnsanlar değişti, güvendiğim, tanıdığım, bildiğim insanlar kalmadı. Gelen gideni tanıyamıyorum artık. İnsanlar birbirini tanımadan oturuyor artık burada. Sokağa ve apartmana kimin girip çıktığı belli değil artık... Eskiden aileler otururdu çıkmazımızda ve bu da ilişkilerimizi yakınlılaştırırdı. Bulduğumuz yerin değeri vardı benim için. Şimdi ise bir sürü kaçak göçmen var, onlarla da komşuluk ilişkimin olması imkânsız. Hem apartmanda hem de sokakta parasını denkleştiren evini sattı gitti. Çevrenin şartları kötüleşti ve ben de iyi insanlardan, iyi komşularımın, güzel ilişkilerimden oldum” (Zehra, 70).

Sakinler kentte yaygın olan komşuların birbirini tanımamasını düzenin bozulması şeklinde tanımlamaktadırlar. Sokakta homojen bir yapının olmaması ve yeni gelenlerin gemeinschaft ilişkilerine bağlılık göstermemesi sakinleri rahatsız etmektedir. Sokağa heterojen yapının hâkim olması ile gelen bireysellik, olumlu karşılanmamaktadır:

“Artık komşuluktan ziyade menfaate dayalı ilişkiler söz konusu burada. Eskiden komşuluklar teklifsizdi, size gelebilir miyiz ya da gelelim mi gibi cümleler yoktu anlayacağın. Şimdi bunlar kalmadı. Apartmanda, sokakta akrabandan önce komşun koşardı her şeyine. Sonuçta akraba kim bilir nerede oturuyor. Uzakta da olabilir yakında da. Ama komşu dibinde, anlık mesafende. Bir şey olsa ilk o koşabilecek yakınlıkta. Şimdi anlık mesafeye sahip olduğun insanlardan aslında fersah fersah uzaksın. Hastalık, ölüm gibi olayları bile aylar sonra öğrenen komşum dediğim aslında komşum olmayan insanlar var. Yakınlık kalmadı herkes kendi içine, kabuğuna çekildi. E güzel ve samimi komşuluk ilişkileri de bitti tabii” (Seniha, 58).

Görüldüğü üzere; mekânsal süreklilik ilişkilerin devamında ve kalitesinde etkili olmaktadır. Çıkmaz sokaktaki sakinlerin sık sık değişmesi, uzun zaman aynı mekânda ikamet edilmesini engellemektedir, ilişkiler de devamlılığa erişememektedir. Nadiren devam eden ilişkilerde ise ilişkiler nitelikli olamamaktadır. Öte yandan, gemeinschaft ilişkilerin sokağa kazandırdığı güvenlik, mekânsal geçicilik ile azalmaktadır. Sakinlere göre; kalıcı ikamet olmadığı yaşam, gemeinschaft ilişkileri azaltmaktadır; komşuluk ilişkilerinin yüzeyselliğine ve bireyselliğin artışına neden olmaktadır. Bu çıkmaz sokaklarda sima olarak birbirinin tanındığı ve sadece ‘merhabalık’ ilişki seviyesine indirilen komşuluk ilişkileri mevcuttur. Bu durumun başka bir boyutu da çıkmaz sokakta oturan sakinlerin ne kadarının yeni gelen sakin ne kadarının eski sakin olduğu ile ilgilidir; çünkü katılımcıların dile getirdiği üzere yeni gelenlerin çıkmaz sokak kültürüne uzak olmaları veya bu kültürün içinde olmak istememeleri, sokağın eski sakinlerini kendi aralarında bu kültürü devam ettirmeye yöneltmektedir. Bir katılımcı, sokağa taşınanların fazlalaşması ile karşılaştığı sorunları şu şekilde ifade etmiştir:

“Burada herkes kabuğundadır. Komşuluk pek yok burada. Birbirine gelgit yok. Ancak camdan ne yaptın, nasılsın falanlar var... Eski bildiklerim de hep taşındı gitti. Artık konuşacak pek kimsem kalmadı bu çıkmazda. Çok sık değişiyor kiracı burada o yüzden komşular sabit durmuyor, alışamıyorum. Konuşma da sohbet de ilerlemiyor. İlişkiyi ilerletmen için emeğin olması lazım, gel git lazım, sohbet lazım. Birbirini görüp konuşacaksın ki ilişki yürüsün. Ama devamlı taşınan, giden var dairelerde bu yüzden komşuluk da kurulmuyor ve ilerlemiyor. Mesela hoşgeldine gideceksin. Biz de önemlidir bu hoşgeldine gitmek. E biraz yerleşsin diyorsun, bilmem ne olsun diyorsun. Hoş geldin komşu gelicez diyorsun. Ondan sonra bir bakıyorsun kiracı çıkıyor ve yerine başka biri geliyor. Çok çabuk değişiyor yani. Kaşla göz arasında kiracı çıkıyor, yenisi giriyor. Böyle bir durumda da komşuluklarım pekişemiyor, ilişkim olmuyor” (Naciye, 62).

Kentsel yaşamın doğal bir süreci olan taşınma, çıkmaz sokaktaki sakinler tarafından hoş karşılanmamaktadır. Bu durum çıkmaz sokağa yeni gelenlerin dışlanması yanı sıra sokakta yaşayanların sokağa taşınanları yönlendirememelerinden ve gemeinschaft ilişki ağına tam bağlılığı beklendiklerinden kaynaklanmaktadır. Sokağın imkân verdiği gemeinschaft ilişkilerine bağlılığı kabul etmeyen ya da kayıtsız kalan yeni sakinler, bireysel tercihlerini kullanırken eski sakinler tarafından dışlanmaktadır. Başka bir deyişle, sokaktaki ‘tanınma’ kategorisine giremeyenler ötekileştirilmektedir. Örneğin; katılımcılardan biri yeni gelenlerin komşuluklarından rahatsız olduğunu şu şekilde dile getirmiştir:

“Kiracı da çok sık değişiyor burada. Doktor, hemşire fazla olduğu için atamalarla birlikte devamlı değişiyor. Çalışıyorlar da zaten. Ondan dolayı komşuluk gelişmiyor yenilerle... Sadece sokakta, semtte eski olanlar arasından var bir samimiyet ve samimi komşuluklar, ilişkiler” (İsmail, 75). Katılımcının da belirttiği üzere mekânda yeni ve eski, komşuluğa değer veren ve vermeyen şeklinde bir ayrışma vardır.

Sonuç olarak; mekânsal geçiciliğin sokakta canlı olması, komşuların ‘tanınması’ veya ‘bilinmesi’ sürecinde değişiklik yaratmaktadır. Mekânsal sürekliliğin olduğu çıkmaz sokaklardaki ‘aile’ ilişkilerine benzer komşuluklar, mekânsal geçiciliğin olduğu çıkmaz sokaklarda yerini selam alıp verme gibi yüzeysel ilişkilere ve sima olarak tanımaya bırakmaktadır. Bu durum bir taraftan çıkmaz sokaklarda bir bütün olmanın anlamını yitirmesine, diğer taraftan da çıkmaz sokak sakinlerinin kendi kabuklarına çekilmelerine sebep olmaktadır. Sakinlerin kendi kabuklarına çekilmeleri, cemaatsel bütünleşmeyi de negatif yönde etkilemektedir; sokakta yaşayanların ‘bilinmemesi’ ise mekândan uzaklaşmayı ve sokağı etkin bir şekilde kullanamamayı getirmektedir.

5.3. Kontrol Mekanizması Olarak Komşuluk

Geleneksel sokak yapısının parçası olan çıkmaz sokağın oluşumunda cemaat birliği önemliydi. Cemaat özelliğine sahip olan çıkmaz sokaklar, geleneksel yaşam tarzına bağlılığı ile beraberinde kontrolü getirmekteydi. Araştırmada bu niteliğin yıllardır devam eden komşulukların olduğu çıkmaz sokaklarda yer aldığı görülmektedir. Mekânsal sürekliliğin imkân verdiği komşuluk ilişkilerinin dönüşümü, *kontrol mekanizmasını* ortaya çıkarmaktadır. İlişkilerin *kademe atlaması* ile bireyler birbirlerini sahiplenmektedir; korunan aile ortamı çıkmaz sokağa doğru genişlemektedir ve sakinler kontrol mekanizmasına dâhil olmaktadır. Ayrıca çıkmaz sokaklarda bireysel özerkliğin ve yaşam tarzı farklılıklarının geri plana atıldığı söylenebilir. Nitekim katılımcılar ilişkilerin yoğunlaşması ile oluşan sahiplenmeye ve korumacılığa ifadelerde sık sık yer vermişlerdir. Örneğin; katılımcılardan biri bireysel eylemlerin kısıtlanmasını içeren korumacılığı şu şekilde ifade ederken;

“Çocuklar çıkmaz dışında bir yerde oynayacakları zaman o saatlerde camda kim varsa geri çağırır. Gitmeyin oralara bi şey olur diyerek geri çağırır. Çocukları koruyup kollamak çok vardır çıkmazda. Delikanlılar ellerinde sigara ile gelince kızır büyükler. İçmeyin, sağlığınızı bozmayın derler. Misal sokaktaki bir çocuğu böyle yakaladılar. Sokaktakiler görmesin diye başka yerlerde içiyormuş. Ama çıkmazdaki dedemiz görmüş, ve kızmış. Bi de küçük çocuklar için değil de delikanlıların

kızlarla samimi tavırları vardır. Büyüklerimiz bunları terslerler, hal ve hareketlerinize dikkat edin derler” (Mehmet, 39).

Bir başka katılımcı ise farklı veya düzensiz yaşam tarzına sahip bireylerin sokakta uzun süre yaşayamayacağını şu şekilde ifade etmiştir:

“Çıkmaza farklı bir yaşantıya sahip biri geldiğinde tutunamaz mesela. İçki, kumar, sigara, kadına şiddet bunlar bizim çıkmazımızda yaşayanların tercih etmediği yaşantılar. Çevrede ayıplar gözle bakıldığı için taşınıp gidiyorlar belli bi süre sonra bunlar. Tutunmaları zor yani bizim gibilerin arasında... Çıkmazda sigara içenlere eski komşular olarak devamlı uyarı yaparız. Oğlum içmeyin diyoruz. Sağlığınıza yazık diyoruz. Böyle böyle bıraktırdığımız evlatlarımız var çıkmazda. Sağlıklarını korumak önemli. Sonra geri dönüşü olmayan hastalıklar çekmesinler bu erken yaşlarda” (Naciye, 62).

Sakinlerin dile getirdiği kötü alışkanlıkları bıraktırmaya çalışmak ve görünce uyararak, sokakta yaşayanların birbirlerini kontrol ettiklerini göstermektedir. Gemeinschaft ilişki ağına dâhil olanların birbirlerinden sorumlu olması ve diğerlerinin hareketlerine kayıtsız kalamamaları ile düzenli bir yaşamı kabul ettirmeye çalışan sakinler, bu düzenin dışındakileri uyararak düzeni sağladıklarını düşünmektedirler. Gözetlemenin yoğun olduğu sokakta uygun hareketler belirlenmektedir ve mekâna ait olmayanların istenmediği görülmektedir. Oluşan bu gözetim ise kimi zaman bireyler tarafından hoş karşılanmaktadır. Bir katılımcının gözetim ile ilgili verdiği ışık örneği oldukça çarpıcıdır:

“...Mesela annemle babam memlekete gitmişti bi keresinde. Salondan ses geldiğini sanıp gittim. Işığı açıp baktım. Sonra hemen kapattım. Tam yatağa geri dönerken telefon çaldı. Karşı komşumuz bizim ışığı görmüş, Komşumuz ışığı açıp kapattın bir şey mi oldu diye beni aramış. Merak etmiş yani. Bu güven çok önemli benim için. Sahiplenen ve koruyan bir yanı var buranın. Korumacılık fazla burada” (Elif, 35).

Uzun zamandır aynı çıkmaz sokakta yaşayanlar tarafından sokağın sahiplenilmesi ve gemeinschaft ilişki ağı, sakinler üzerinde tahakküm aracı olarak kullanılmaktadır. Çıkmaz sokakta yaşayanların birbirlerinin hayatları üzerine söz söyleme hakkının olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, kontrole maruz kalan bireyler, mevcut durumla ilgili memnuniyetlerini dile getirmekte ve kontrol mekanizmasının güvenliği sağladığını düşünmektedirler. Çıkmaz sokak sakinleri, bir anlamda gemeinschaft ilişkilere gönüllü kulluk² etmektedir; anne baba yokken sağlanan güvenlik arzulanmaktadır; eve kimin girip çıktığının

² ‘Gönüllü kulluk’ kavramı Etienne de la Boetie’ye aittir.

gözetlenmesi bireyselliğe ve farklı yaşam tarzlarına yönelik bir tehdit unsuru olarak algılanmamaktadır.

Özetle; mekânsal sürekliliğin ve cemaatsel bütünleşmenin etkisiyle sokağı etkin bir şekilde kullanan sakinler, sokağı evin parçası olarak görürken çıkmaz sokak, güvenliğin ve mahremiyetin devamlı kontrol edildiği bir mekâna dönüşmektedir. Bu sayede, sosyal kontrol doğal bir süreç olarak algılanmaktadır. Sokak sakinleri, bireylerin nasıl ve ne şekilde davranmaları gerektiğine dair uyarma (sigara içip içmemek gibi) ve eylemlerindeki sebebiyeti sorgulama hakkına sahip olduklarını düşünmektedirler. Mekânsal sürekliliğin olduğu çıkmaz sokaklarda bireyin içinde eriyip bütünleştiği bir cemaat düzeni gündelik yaşama egemen olmaktadır. Çıkmaz sokaktaki sosyal kontrolün artması ile birlikte birey olmanın etkisini yitirmesi ve cemaat olarak hareket etmenin önem kazanması söz konusudur.

5.4. Mekânın Sahiplenilmesi ve Çıkmaz Sokağa Özgü Mekânsal Pratikler

Çıkmaz sokağın kapalılık özelliği ve mekânsal süreklilik mekânın sahiplenilme sürecinde etkili olmaktadır. Bu çalışmanın önemli meselelerinden biri de mekândan kaynaklanan ve mekânın önderliğinde gerçekleşen mekânsal sahiplenmeye dair sorgulamalardır. Nitekim çıkmaz sokaklar, Osmanlı döneminin mahalle anlayışında yer bulan bir unsurdur ve kent düzenlenirken dönemin toplumsal ihtiyaçları doğrultusunda (mahremiyet ve güven) oluşturulmuştu. Lefebvre'nin belirttiği gibi, toplumsal ihtiyaçlara göre düzenlenen mekân yoğun bir şekilde sahiplenmeyi getirmektedir. Çıkmaz sokakların bugünkü durumuna bakıldığında ise uzun yıllardır aynı mekânda yaşayanların mekândaki kalıcılıkla doğru orantılı olarak mekânlarını benimsedikleri görülmektedir. Böylece çıkmaz sokakta mekânsal pratikler farklılık göstermektedir ve sokağın farklılığı burada yaşayanların etkinliklerini değiştirmektedir. Katılımcıların bu konuya ilişkin verdikleri örnekler, mekânsal pratiklerin mekânı sahiplenme ile nasıl değiştiğini, mekânsal özellikler ile grubun eylemleri arasında diyalektik bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu konuda ilginç örneklerden biri sokağa çekilen perdedir:

“Sokağa perde çekeriz. Çıkmaz sokak boyunca masa kurarız Ramazanda. Herkes birbirini tanıdığı için daha muhabbetli bir ortam sağlıyor. Bu yüzden Ramazanlarda böyle şeyler yapmaya çalışıyoruz. Karşılıklı cam muhabbeti çok fazladır bizim çıkmazda. Evler yakın, karşı koltukta oturur gibisindir. Gece saat 1.30'a kadar konuşurlar. ... Sokaktaki samimiyetten kaynaklı bu durum. Gece yarısını geçen muhabbetler ederiz bu şekilde.

Gece daha sessiz bir ortam sağladığı için bu şekilde gece muhabbetleri çok olur çıkmazımızda. Şikâyet gelmez mesela bu şekilde muhabbet olduğunda. Alıştığımız için birbirinize, ilişkilerde de toleranslı olabiliyorsunuz” (Ercan, 45).

Gemeinschaft ilişkilerin yansıdığı çıkmaz sokakta sokağın kullanımı da değişmektedir. Sokağın evin parçası olarak tanımlanması ve kullanılması ile sokakta rahatsızlık göz ardı edilmektedir; şikâyet ise yerini müsamahaya bırakmaktadır. Sakinler birbirini idare etmektedir ve rahatsızlıklarını bireyselliğin öncelikli olduğu alanlardaki gibi kolayca belirtememektedirler. Gemeinschaft ilişkilere olan bağlılığı simgeleyen tolerans, mekâna özel pratiklerde sık sık karşımıza çıkmaktadır:

“Çıkmaz sokak bizim olduğu için, yani gireni çıkanı daha az ve belli olduğu için burada yapılanlar da bellidir. ... Çıkmaz sokağımız bize aittir, o yüzden de buna göre hareketlerimiz vardır. Mesela istediğimiz zaman sokağa masa sandalye atıp oturabiliriz. Herkes birbirini tanıdığı ve bildiği için daha neşeli, sohbetli bir ortam oluşuyor. Ama normal bir sokakta otursak bu çeşit bir şeyi yapamazdık. Çıkmaz bunu sağlıyor. Kimse de karışmıyor bize, rahatız bu açıdan” (Zeliha, 68).

Katılımcıların verdiği örnekler, mekânsal sahiplenmenin beraberinde getirdiği boş zamana ve özel hayata dair eylemlerdir. Kapalı ve dar sokak yapısı ile çıkmaz sokak, gündelik hayatın parçası haline gelmektedir. Sokağın evin yani özel yaşam alanının parçası olarak kullanıldığı bu örnekler, sahiplenmenin en yoğun olduğu hallerdir. Evin salonundan sokağa taşan çay içip sohbet etme eylemleri yine evin salonundan sokağa taşan iftar ve sahur organizasyonları sokağın evin bir parçası olarak kullanıldığını, sakinler tarafından sokağın özel bir mekân olarak tasavvur edildiğini göstermektedir. İlişki ağının başkalaştığı çıkmaz sokaklarda mekânsal pratiklerin farklılık göstermesi ise bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kimi zaman da katılımcıların evlerinin küçük olması ve sokağın evin odası olarak kullanılması mekânı sahiplenmeyi pekiştirmektedir. Sakinler, sokağın kendilerine ait olmasını evlerinin alanını genişletmek için bir avantaj olarak görmektedirler:

“... Sokağın çıkmaz olmasından çok faydalanıyoruz diyebilirim. Evin bir bölümü gibi düşünüyorum ben burayı çünkü bir ayağımız çıkmazdadır devamlı. Sokağı verimli kullanmamızın sebebi evlerimizin küçük olması, balkonlarımızın da olmayışı, olanlarımızın da balkonunun küçük olması, oturup konuşacak kadar bir alana sahip olmamalarıdır. Balkona bi sandalye, masa atamazsın burada, ancak çamaşır asabiliyoruz. Sosyalliğimiz de sokağa taşıyor bu yüzden ve sokağı verimli bir şekilde

kullanıyoruz. ... Kimse de bize karışmıyor, rahat ve güzel oluyor sokak işlek olmadığı için” (Ayşe, 53).

Görüldüğü üzere; çıkmaz sokak mekânsal özelliği ile sokakta gerçekleşen pratiklerin farklılaşmasına imkân vermektedir. Bilhassa çıkmaz sokaktaki süreklilik ve uzun süreli yaşanmışlıklar, sakinlerin mekânsal kullanımını değiştirmektedir. Sokak, evin bir parçası olarak kullanılarak mahremiyetin içine dâhil edilmektedir ve korunmaktadır. Diğer taraftan ise kamusal alan olan bir mekânın farklı pratikler ile oraya ‘ait olmayanlara’ kapatılması, sakinlerin dışındaki bireylerin öteki olarak kodlanması ve sokak sakinlerinin kendilerini ayrıcalıklı olarak tanımlaması söz konusudur. Katılımcıların aktardıkları, güvenli site yaşamında kendinden olmayı dışarıda bırakma veya onu dışlama arzusunun çıkmaz sokaktan farklı olmadığını göstermektedir. Çıkmaz sokaklarda içeride olan, çıkmaz sokakta yaşayarak mekânı kullanmaya hakkı olan iken; dışarıda olan, sokakta yaşamayarak mekânı kullanmaya hakkı olmayandır. Sakinler tarafından içeriye kimin alınacağına (tanıdık olanlar), dışarıda kimin bırakılacağına (tanıdık olmayanlar) karar verilmektedir. Böylece mekânda tanıdıklar ve yabancılar ayrımını görmemiz mümkündür. Sitelerin aksine çıkmaz sokaklar kamusal alanlardır ve kamusal alan üzerinden dışlama pratiğinin üretilmesine, yabancı ve farklı olana negatif bir tutum sergilenmesine sebep olmaktadır. Mekânın sahiplenilmesi farklı cemaatsel pratiklere imkân verirken mekânda kendinden olmayı dışlayan sakinler tarafından homojen bir yapının devamı istenmektedir.

6. Sonuç

Çıkmaz sokakların mekân faktörü bağlamında incelendiği bu araştırma, mekân sosyolojisinin temel taşları ile inşa edilmiş; mekânın sosyal ilişkileri etkileyen bir etken olduğunu, ilişkilerin mekân üzerinden dönüştüğünü iddia etmekte ve ayrıca mekân ve toplumsallığın karşılıklı ilişkisini çıkmaz sokak olgusu içinde konumlandırmaya çalışmaktadır.

Sosyal bilimlerin üzerinde durduğu toplumsallık ve mekân konuları birbirleriyle etkileşim halindedir. Lefebvre’nin ifade ettiği üzere bu etkileşim mekânsal sahiplenmeyi getirmektedir; sahiplenme, bir grubun ihtiyaç ve olasılıkları için dönüştürülmüş bir mekânın yine aynı grup tarafından gözetilmesidir. Çıkmaz sokaklar, Osmanlı dönemindeki mahalle anlayışında yer almış ve kent düzenlenirken ihtiyaçlar doğrultusunda (mahremiyet ve güven) ortaya çıkmıştır. Çıkmaz sokakların bugünkü durumuna bakıldığında, uzun yıllardır aynı çıkmaz sokakta yaşayan bireylerin mekândaki kalıcılık ile mekânı sahiplendikleri ve mekâna özgü pratikler geliştirdikleri görülmektedir. Yoğun komşuluk

ilişkilerinin bulunduğu çıkmaz sokaklarda birbirinden farklı özel yaşam ve serbest zaman etkinlikleri kendini göstermektedir ve sokak farklı mekânsal pratiklere imkân vermektedir. Böylece mekânda rutin eylemler oluşmakta ve gündelik hayat mekâna uyum sağlamaktadır. Bu da göstermektedir ki çıkmaz sokağın kapalı, dar dokusu ile çıkmaz sokakta gerçekleştirilen mekânsal eylemler arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Ayrıca Lefebvre'nin kuramsal analizinde dikkat çektiği temsil mekânı, çıkmaz sokakta gemeinschaft ilişkilerin parçaları olan komşuluk, mahremiyet ve güvenlik adı altında görülmektedir.

Simmel'e göre mekânda birey özerkliğe sahiptir ve mekân bireye özgü iç-dış gelişime ortam sağlar; fakat bu görüş çıkmaz sokakta hâkim değildir. Küçük ölçekli bir cemaati simgeleyen çıkmaz sokaklar, sosyal grup üyelerine kentte yaygın olan özgürlüğü ve farklı kişiliği sağlamazken sosyal iletişimin ve dayanışmanın güçlü olduğu bir ortam sunmaktadır. Buna uygun olarak Tönnies'in tanımladığı gemeinschaft ilişki türünün yansımasını mekânsal sürekliliğin devam ettiği çıkmaz sokaklarda görmekteyiz. Gemeinschaft, sosyal yanı güçlü ilişkiler kurulmasını sağlarken bireysel ilişkilerin cemaat içinde tercih edilmesini engellemektedir. Çıkmaz sokaklar, birincil ilişkilerin zayıfladığı, çıkar ilişkilerinin arttığı ve toplumsal dayanışmanın olumsuz yönde etkilendiği kentlerde farklı mekânları yansıtmaktadır. Nitekim gemeinschaft kültürünü barındıran çıkmaz sokaklarda birincil ilişkiler oldukça değerlidir ve mekanik dayanışma had safhadadır. Ayrıca kentte bulunan toplumsal mesafe gemeinschaft ilişkilerinde yoktur. Toplumsal mesafenin az olması ise cemaate bağlılıktan kaynaklanmaktadır. Mekânsal sürekliliğin olduğu çıkmaz sokaklarda cemaatin kendine bağlılığı talep etmesi, Wirth'in kentte kimsenin kendilerine tam bağlılık talep etmediğini belirten ifadelerine zıttır; çünkü sakinler, sokaktaki cemaatsel ilişkilerin devam etmesi için bu ilişkilere tam bağlılık talep etmektedirler. Başka bir deyişle; çıkmaz sokaktaki cemaatsel bütünleşme, sokaktaki nüfusun mekândaki süreklilik algısından etkilenen bir faktördür.

Öte yandan, çıkmaz sokaklar güvenli sitelerin kamusal alandaki yansıması olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bauman'ın sözünü ettiği içerideki ve dışarıdaki ayrımının çıkmaz sokağa da nüfuz ettiğini görmekteyiz; fakat kavramların karşılığı, çıkmaz sokakların farklı süreçlerinde farklı tanımlara denk gelmektedir. Örneğin; mekânsal sürekliliğin olduğu çıkmaz sokaklarda içerideki ve dışarıdaki ayrımı tanıdık ve tanıdık olmayan tanımlar üzerinden desteklenmektedir ve çıkmaz sokaktaki sakinler anonimliğe karşı olup homojenliği ve berraklığı savunmaktadırlar. Böylece kentsel hayatın içerdiği anonimlik,

çıkma sokakta mahremiyet ve güvenlik unsurları ile azaltılmaya hatta yok edilmeye çalışılmaktadır.

Özetle, mekân ve toplumsal süreçler karşılıklı bir etkileşim içindedir. Çıkma sokaklarda yaptığımız araştırmada mekânsal süreçlerden kaynaklanan toplumsal ilişki farklılığı (gemeinschaft ilişkileri) ve aralarındaki karşılıklı ilişki açıkça görülmektedir. Bu bağlamda; çıkma sokakta mekânın ve toplumsallığın inşasında mekân ve mekânı kullananlar arasında gemeinschaft'a özgü, doğrudan, koruyucu, içli-dışlı, baskıcı, yakın bir etkileşim sürecinin ayrıntıları bulunmaktadır. Mekân, sahip olduğu özellikler sebebiyle ilişkilerin farklılaşması için ortam sunarken; mekânın kullanımı mekânsal pratikler doğrultusunda değişmektedir ve kendine has özelliklerini, rutinlerini sergilemektedir. Yapılan araştırmadaki veriler ışığında; mekân, mekânsal sürekliliğin yaşandığı çıkma sokaklarda kamusal alan anlayışından uzaklaştırılarak açık bir sokakta yapılamayacak eylemlerin merkezi halindedir. Mekân toplumsal eylemleri doğrudan etkilerken ve zamanla eylemlerin içeriklerini değiştirirken; çıkma sokaktaki kültürel ve sosyolojik kodların anlaşılmasında merkezi bir role sahip olmaktadır. Mekânsal sürekliliğin yaşandığı çıkma sokaklarda mekânın kodlarını cemaat ilişki ağları/bireysellik karşıtı, aidiyetlik duygusu, gizlilik ve güven duygusu/bireyler üzerinde sosyal kontrol/sosyal içerleme ve dışlama/homojen yapı oluşturmaktadır. Buna karşılık; mekânsal geçiciliğin olduğu çıkma sokaklarda ise mekânın kodları değişen cemaat ilişkileri, heterojen yapı, değişime karşıtlık, yabancı düşmanlığı (yeni gelenlere karşı) şeklinde tanımlanmaktadır. Son olarak, içinde bazı dezavantajlar barındırmasına rağmen çıkma sokaklar, kentte devam edebilecek komşulukları ve dayanışmayı göstermektedir. Günümüz kent yaşamında yaygın olan ve büyük yoğunluklar içeren site anlayışından ziyade yoğunluğun daha az olduğu yerleşimlerin ya da sitelerin yapılması bireyler arasındaki yabancılaşmayı azaltabilir ve komşuluk ilişkilerini artırabilir. Nitekim mekânsal sürekliliğin olduğu küçük mekânlarda bireylerin birbirleri ile yakın sosyal ilişkiler kurması kolaylaşmaktadır.

Kaynaklar

- Alada, Adalet (2008). *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları.
- Alver, Köksal (2013). *Mahalle*. Ankara: Hece Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (2013). *Sosyolojik Düşünmek*. Çev. A. Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Benjamin, Walter (2002). *Pasajlar*. Çev. A. Cemal. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, Suraiya (1997). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. Çev. E. Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Lefebvre, Henri (2014). *Mekânın Üretimi*. Çev. I. Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Mai, Lurich (2005). “Doğu Alman Kentlerinde Kültür Şoku ve Kimlik Bunalımı”. *Mekân, Kültür, İktidar*. Ed. A. Öncü ve P. Weyland. İstanbul: İletişim Yayınları. 107-114.
- Martindale, Don (2000). “Şehir Kuramı”. Çev. F. Oruç. *Şehir ve Cemiyet*. Ed. A. Aydoğan. İstanbul: İz Yayıncılık. 35-100.
- Mumford, Lewis (2007). *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. Çev. G. Koca ve T. Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Nisbet, Robert (2013). *Sosyolojik Düşüncenin Geleneği*. Çev. Y. Kaplan. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Özcan, Koray (2005). *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Sennett, Richard (2013). *Gözün Vicdanı*. Çev. S. Sertabiboğlu ve C. Kurultay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Simmel, Georg (2015). “Metropol ve Tinsel Hayat”. *Modern Kültürde Çatışma*. Çev. T. Bora, U. Özmakas, N. Kalaycı ve E. Gen. İstanbul: İletişim Yayınları. 85-102.
- Stewig, Reinhard (1966). *İstanbul’da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi*. Çev. R. Turfan ve M.Ş. Yazman. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü.
- Urry, John (1999). *Mekânları Tüketmek*. Çev. R. Ögdül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Wirth, Louis (1938). “Urbanism As A Way of Life”. *The American Journal of Sociology* 44(1): 1-24.
- Yerasimos, Stefan (1999). *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.